

**V. YÜZYILDA ERMENİ – SASANİ SAVAŞLARI VE ERMENİLERE
HUN DESTEĞİ***

Dr. Mehmet TEZCAN**

ÖZET

IV.yy.ın sonu ile bilhassa V. yy., gerek Kafkasların kuzeyindeki Hunlar, gerekse güneyindeki Ermeniler ve Sasaniler için önemli asırlar oldu: 350li yıllardan itibaren Anadolu'yu tanımaya başlayan Hunlar, 363-395 tarihlerindeki meşhur istilaları esnasında Ermeni arazisinden geçerek Orta Anadolu'ya kadar olan yerleri yağmaladılar; geri dönerken ise Sasanilerle savaşmak zorunda kaldılar. V.yy.ın başlarında (412-420) yapılan Hun akınlarında da gerek Sasanileri, gerekse bölgede yaşayan Ermenileri yakından tanımış olmalıydılar. Aynı yüzyılın ortalarında Avrupa'da Batı Roma topraklarına doğru saldırılara geçen Hunlar, aynı zamanda Kafkas bölgesi işleri ile de ilgilenmekte idiler. Ermeni topraklarına hakim olan Sasaniler, bu dönemde onlara kendi dinlerini zorla kabul ettirmek için baskı yaptıklarından, Ermeni liderleri, askeri destek almak maksadıyla bir yandan Doğu Roma (Bizans)'ya, diğer yandan da Kafkaslar'daki Honk (Hun)'lara elçiler göndermişlerdi. Ermenilerden gelen talep üzerine Hunlar, üstün atlı birliklerini Kafkas bölgesine gönderdiler. Bu esnada, Ermenilere herhangi bir Hun yardımını önlemek maksadıyla Kafkas geçitleri ise Sasaniler tarafından tutulmuştu. Bizans'ın durumunun müsait olmaması, Hunlar'ın yardımının gecikmesi sebebiyle Ermeniler, Sasanilere tek başlarına karşı koymak durumunda kaldılar. Sonuç olarak, ayaklanan Ermeni soylularının oluşturdukları ordu, Hun desteğinden mahrum olarak 451 yılındaki Avarayr savaşında Sasaniler karşısında ağır bir mağlubiyete uğradı; esir alınan Ermeni soyluları İran'a götürüldü. Aynı tarihlerde Galya seferine çıkmış olan Atilla liderliğindeki Hunlar da Avrupa'dan elleri boş döndüler.

Anahtar Kelimeler: Hun, Ermeni, Sasani, Bizans, Kafkaslar, Avarayr, 451.

ABSTRACT

The late IVth and especially Vth centuries became very important ones for both Huns north of the Caucasus and Armenians in the south, and the Sasanians in the Iranian plateau. Starting to acknowledge the Anatolia the Huns invaded the whole territories to Central Anatolia

* Bu makale Ankara'da düzenlenen Ermeni Araştırmaları II. Türkiye Kongresi'ne sunulan bildirinin gözden geçirilerek genişletilmiş şeklidir. Makalenin tamamı, Ermeni kaynakları Uzmanı olan meslektaşımız Prof. Bogos Zekiyan tarafından bizzat okunmuş ve onun tavsiyelerine göre bazı düzeltmelerle birlikte, yeni kaynak ve bilgilerin ışığında ilaveler yapılmıştır. Kendisine bu yardımlarından dolayı müteşekkirim.

** Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

through the Armenia during their well-known invasions on the dates between 363 and 395, but in their returned they had to fight with the Sasanians. They must be known the Sasanians and the Armenians very well in the course of their raids in the beginnings of the Vth century (412-420). Towards the midst of at the same century, the Huns began to invasions of the West Roman territories, they became interested in affaires in the region of Caucasus as well. The Sasanians had the Armenian territories in the East (Persarmenia) and made to them religious pressure in order to oblige them to accept their own religion. For this reason, the Armenian leaders sent envoys to the Byzantines on the one hand and the Huns (Honk) in the Caucasus on the other hand, for the purpose of taking a kind of military assistance. Upon the request from the Armenians, the Huns sent the victorious mounted detachments to the Caucasian region, in really. Whereas, the Caucasian gates had already been closed by the Sasanians to prevent any helps from the outside. The Armenians had to fight alone against to the superior forces of the Sasanians because the Byzantines' situation was not favourable for help, and the Huns' military support was late. Consequently, the army collected by some Armenian nobles who had rebelled to the Sasanians fought at the Avarayr against the Sasanian army without any Hunnish support, and they suffered to a very severe defeat. A lot Armenian nobles were taken prisoner and carried away to Iran. At the just date, the Huns under the command of Attila who had started the campaign of Galia returned empty-handed from there.

Keywords: Huns, Armenians, Sasanians, Byzantines, Caucasus, Avarair, 451.

M.S. IV. ve V. yüzyıllar, Anadolu ve Kafkas coğrafyası içerisinde gerek Ermeni, gerekse Hun tarihi için son derece önemlidir. Ermeni tarihinde ve kültüründe ise bilhassa üç hadise son derece önemlidir: 1) 301 yılında Hristiyanlığın kabulü, 2) 406 yıllarında Mesrop Maştots tarafından Ermeni alfabesinin icadı ve İncil'in 411 yılında Ermeniceye tercümesi, 3) 451 yılında Sasani din değiştirme zorbalığına karşı Ermenilerin direniş ve Avarayr savaşı.

IV.yy.ın ortalarında, 350 yıllarında Orta Asya'da ve bilhassa Soğdiana bölgesinde meydana gelen bazı hareketlenmeler, gerek Karadeniz kuzeyinde, gerekse Önasya'da bazı tarihî hadiseler de sebebiyet vermiştir. 350 yıllarında Hunlar'ın bir kolu, Batı Türkistan sahasını işgal edip orada devletlerini kurarken (Ak-Hunlar), daha sonraki tarihlerde İran'daki Sasani İmparatoru II. Şapur'un emri ve kralları Grumbates idaresinde 359 yılında Amida (bugünkü Diyarbakır) önlerinde görünmüşler ve burasının Romalılarından alınmasında Sasaniler'e yardım etmişlerdir. Bu hadise, hadiselerin görgü şahidi ve dönemin en önemli Latin kaynağı olan Ammianus Marcellinus tarafından oldukça teferruatlı bir

şekilde anlatılmaktadır. Bu, öyle anlaşılıyor ki, Hunlar'ın Anadolu coğrafyasındaki ilk görünüşleridir. Hunlar'ın diğer bir kolu ise yine aynı tarihlerde, Aral Gölü ile Hazar Denizi veya Karadeniz arasında bir bölgede oldukları tahmin edilen Alan'ları yenerek 370'lerde Don nehrine dayanmışlardı. 370li yıllarda Karadeniz kuzeyinden Batıya doğru harekete geçen bu Avrupa Hunları, V.yy.da artık Orta Avrupa'daki en kuvvetli siyasi güç haline gelirken Trans-Kafkasya ve Anadolu'nun doğusundaki bölgelerde de Hunlar'ın ta Anadolu içlerine kadar süren ve belki de ikinci Hun dalgasını teşkil eden bazı akınlarına şahit oluyoruz. Kafkas geçitleri yoluyla 363-373 tarihleri arasında Hunlar'ın bugünkü Ermenistan toprakları üzerinden Anadolu'ya girdikleri, Roma İmparatorluğu'nun bütün Mezopotamya arazisini yağmalayarak Urfa (Edessa) önlerinde göründüklerini Süryani kaynağı Efraem'den öğreniyoruz.

Kafkas geçitlerinden gelerek daha 363-373 tarihlerinden beri bölgeye zaman zaman akınlarda bulunan, bütün Mezopotamya topraklarını yağmalayarak Urfa önlerine kadar gelmiş olan Hunlar,¹ 395 yılında daha büyük çapta gerçekleşen ve Basık ile Kursık idaresindeki büyük Hun akınında ve 396 ve 397 yıllarında tekrarlanan akınlarda², Daryal geçidinden Anadolu ve Suriye'ye girerek baştan başa bütün Fırat vadisini tahrip etmişler; Antakya (Antiochia) ve Tyrus'u kuşatmışlar ve Kapadokia ve Galatia'ya girerek buralarda epeyce ganimet toplamışlar, Malatya şehri, Syria ve Cilicia'ya kadar uzanmışlardı.³ Ancak, dönüş sırasında Sasani topraklarına girme cesaretini göstermeleri, onların aleyhine olmuş; Sasaniler, Hunları yenerek ganimetlerinin büyük bir kısmını aldıkları gibi, ellerindeki 18.000 kadar esiri de kurtarmışlardı. Netice olarak Hunlar, bu önemli akından bir nevi elleri boş olarak Derbent geçitlerinden tekrar kuzeydeki vatanlarına dönmüşlerdi.⁴ Yine, bazı kaynakların iddiasına göre, 415-420 yıllarında Hunlar Sasanilerle bazı savaşlar yaparak oldukça da başarılı olmuşlar; Hazar Denizini kuzey ve doğusundan dolaşmak suretiyle İran'a girmişler ve Nusaybin (Nisibis) önlerine kadar gelmişler, yine İran üzerinden geri dönmüşlerdir.⁵ 445-446 yıllarındaki Sasani-Hun savaşlarının ise daha çok Hazar Denizi kıyılarında cereyan ettiği görülüyor; öyle anlaşılıyor ki Hunlar, Kafkas geçitleri Sasaniler tarafından tutulduğu ve oradan geçemedikleri için, Hazar Denizi doğusundan İran'ın kuzey-doğu topraklarına saldırıyorlar, savaşlar da daha çok Hyrcania (Gürgen) ve Balhan Dağları bölgelerinde cereyan ediyordu.⁶

1 Nemeth 1982: 53; Başstav 1987: 38; Başstav 1998: 5.

2 Bk. Maenchen-Helfen 1973: 51-52.

3 Thomson 1996: 31. Hunların Anadolu'ya giriş ve takip ettikleri yollar hakkında bk. Ahmetbeyoğlu 2001: 43 ve Harita.

4 Nemeth 1982: 65-66; Başstav 1998: 23-24.

5 Ahmetbeyoğlu 2001: 53 ve sondaki Harita.

6 Nemeth 1982: 72-73.

IV.-V.yy.lardaki bu karışık dönemlerde Anadolu'nun Doğu kısmı, bölgede hakimiyet mücadelesi veren iki imparatorluğu, yani Roma (daha sonra Doğu Roma) ile Sasani imparatorluklarını 387 yılında bir anlaşma yaparak Ermenilerin ağırlıkta buldukları toprakları kendi aralarında paylaşmak mecburiyetinde bıraktı.⁷ Ermenilerin hakim olduğu toprakların 4/3'ünü teşkil eden ve Romalılar tarafından "*Pers-Armenia*" ismi verilen ve Hosroes tarafından idare edilen topraklar İran'daki Sasaniler'in payına düşerken daha batıdaki ve 4/1'ini teşkil eden topraklar ise Roma'nın hissesine düştü.⁸ Ancak, Roma hissesindeki Ermeniler kültürel bakımdan daha geri iken, *Pers-Armenia*'dakiler kültürel olarak oldukça ileri bir seviyede bulunuyorlardı. İşin dinî boyutu ise Ermeniler açısından daha kötü idi. IV.yy.ın ikinci yarısına doğru Hristiyanlık, Roma'nın Doğu topraklarında, yani gerek hem Sasani hakimiyeti altındaki, hem de Roma idaresindeki bölgelerde, gerekse her iki imparatorluğun Ermeni toplumu arasında oldukça yayılmaya başlamıştı. Ermeniler, 301 yılında Hristiyanlığı Papas Grigor Lusavoriç önderliğinde resmen kabul etmişler ve 303 yılında da Eçmiazin kilisesini kurmuşlardı.⁹ Romalılar ise, IV.yy.da Hristiyanlığı artık resmen tanımış; hatta birçok imparator vaftiz olarak Hristiyanlığını ilan etmişti. Bu yy.ın ortalarına doğru ise, artık iyice alevlenmiş olan Sasani ("*Pers*") savaşlarında kullanmak için, Romalılar *Pers-armenia* içerisindeki Ermenilere destek veriyorlardı.

Sasaniler eski İran geleneğini takip ediyorlardı ve Ahura-Mazda (Zoroastrianizm) inancında idiler, üstelik bunu ta başlangıçtan beri bir devlet politikası haline getirerek dinlerini de siyasî yayılma aracı olarak kullanıyorlardı. Ancak bu dönemde Sasaniler'in Mazdaizm'in artık Zurvanizm adı verilen mezhebini tuttıkları hakkında görüşler vardır.

İşte V.yy.ın ilk yıllarından itibaren, Bizans sahasında bulunan Ermeniler, kültürel geriliklerini halletmek ve dinlerini daha iyi öğrenmek amacıyla ve Bizans'ın da yardımıyla Mesrob Maştots vasıtasıyla bir alfabe sahibi olmuşlar, İncil'i Ermeniceye çevirmişler ve bu alfabe ile bazı önemli eserler de kaleme almışlardır ki V.yy.a aid Egişe ve Gazar Parpetsi, V.yy.daki hem siyasî hadiseler, hem de onların dinî durumu hakkında bize oldukça önemli bilgiler vermektedir. Bunlar, gerek Kafkasya bölgesindeki Hunlar, gerekse Orta-Asya sahasındaki

7 Yuzbashian 2002-2003: 67 (Bu makaleyi bana temin etme nezaketini gösteren, Journal of Armenian Studies editörü Marc Mamigonian'a teşekkür borçluyum).

8 387 ayrımı ve bunun incelenmesi hakkında mesela bk. Hewsen 1992: 21, Harita II; Grosby 1997: 17-18, 24; Hewsen 2001: 71.

9 Bu hususta bk. Küçük 2003: 51, 170 (Bu eseri bana bizzat temin etme nezaketinde bulunan yazara müteşekkirim). Bu ilk Eçmiazin kilisesi, 363 yılındaki Sasani istilası sırasında tahrip edildiğinden, bir asır kadar sonar 483 / 484 tarihlerinde eski harabeler temizlenerek yerine ikinci Eçmiazin kilisesi kurulmuştur. (Hewsen 2001: 72).

Eftalitler hakkında diğer kaynaklarda rastlanmayan önemli bilgiler de ihtiva etmektedir.¹⁰

V.yy. Ermeni Kaynaklarına Genel Bir Bakış¹¹

V.yy.ın en önemli Ermeni tarihçilerinden ve konumuzla da doğrudan ilgili bilgiler veren Egişe hakkındaki bilgiler yok denecek kadar azdır. Araştırmacıların bazıları, Egişe'yi V. yy.ın ikinci yarısına,¹² bazıları aynı yüzyılın sonlarına veya VI.yy.ın başına¹³ yerleştirmektedirler. Hakkında bilinenler, onun, Trever'in görüşüne göre, muhtemelen 420 yıllarında doğduğu, gençliğinde Sasani hükümdarı II. Yazdegird (438-457) tarafından çağrılan Ermeni müfrezesinde asker olarak vazife gördüğü ve Kionitlere karşı sefere hazırlık olmak üzere Apar ülkesinde bulunduğu¹⁴. Yine Trever'a göre, Egişe, 449-451 yıllarında Sasaniler'in dinî baskıları ve Ermenileri kendi dinlerine zorla çevirme girişimleri karşısında onlara karşı isyan eden ve bir nevi hareketin efsanevi lideri olan *sparapet* (general)¹⁵ Vardan Mamikonyan'ın savaşçısı ve sekreteri olup kendi rivayetine göre, 451 yılındaki meşhur savaşta bizzat bulunarak hadiseleri bize görgü şahidi olarak anlatan, gerek bu savaştan önce, gerekse daha sonraki tarihlerde Hunlarla Ermeniler ve Romalılarla Ermeniler arasındaki münasebetler hakkında enteresan bilgiler verir ve Ermenilerin müttefikleri olarak çoğu defa "Honk"¹⁶ ismiyle Hunları zikreder.¹⁷ Bu hususta Gazar Parpetsi tarafından, bazı temel farklarla beraber kaynak olarak da kullanılmıştır.¹⁸ Egişe'nin bizim için diğer bir önemi de, Sasani devleti doğusunda bulunan ve "Kuşank" diye adlandırdığı Hunlar (Kionitler) hakkında bilgi vermesidir;¹⁹ ancak eserinin ikinci kısmında yine Kuşanklar'dan bahsetmekle beraber, artık o, bu isimle, güçten

10 Bu konuda mesela bk. Trever 1954; Ter-Mkrtyan 1979.

11 Bu dönem Ermeni kaynakları ve tarihlemeleri hakkında genel bir bilgi için bk. Tezcan 2003.

12 Egişe'nin eserini tarihî, leksik, teolojik v.s. yönlerden yeniden ele alan B. L. Zekiyan, onu V.yy.ın ikinci yarısına başlangıcına yerleştirerek, bundan şüphe etmenin gereksizliğine ve V.yy. sonlarına koymak için yeterli hiçbir delil olmadığı sonucuna varmaktadır. Bk. Zekiyan 1997: 123 (Bana bu konuda bilgi vermek ve ilgili makaleyi göndermek lütfunda bulunan Prof. Dr. M. Bais'e ve makalenin yazarı Prof. B. L. Zekiyan'a çok teşekkür ederim).

13 Meselâ W. Thomson, Egişe'nin hayatının oldukça şüpheli olduğunu belirtmekte ve oldukça geç bir zamana koymaktadır. Bk. Thomson 1982: 48. Hewsen de V.yy.sonu veya VI.yy.başı gibi bir tarih üzerinde durmaktadır. Bk. Hewsen Eİr: 32.

14 Trever 1954: 135. Trever'in bu görüşü, bugün ciddi olarak tenkid edilmektedir.

15 Sparapet, bilhassa IV.yy.da, kraldan sonraki en önemli unvan olup, "general", "komutan" karşılığıdır; hatta etkili bir kral olmadığı zaman hükümdar gibi davranabiliyordu. Bk. Garsoïan 1989: 560-561.

16 Eski Ermenicede -k soneki, çokluk eki olup, "Honk" kelimesi de bu durumda "Honlar" demektir. Ancak biz, bunları Hun olarak kabul ederek yazımızda "Hunlar" ifadesini kullandık.

17 Nemeth 1982: 245.

18 Son derece tartışmalı olan: Pharb'lı Ğazar mı Egişe'yi, yoksa Egişe mi Ğazar'ı kaynak olarak kullanmıştır? konusunda uzun bir bahis için bk. Thomson 1982: "Introduction"; Thomson 1991: 12.

19 "Kuşank diye de adlandırılan Honk".

düşmüş olan Kionitleri değil Eftalitler'i ("Tētal") kastetmektedir.²⁰ Çünkü Egişe, 442-448 yıllarında Sasani-Kionit savaşları döneminde Apar (Horasan) ülkesinde askerlik hizmetinde bulunmuştur.²¹ Egişe, ifa ettiği üstün hizmetlerden dolayı ruhanilere verilen *vardapet* ünvanına da sahip idi. "Vardan ve Ermeni Savaşı Tarihi" anlamındaki eseri, İran'daki Parth / Arşak hanedanının 220li yıllarda düşüşünden 464 / 465 yılına kadarki 35 yıllık devreyi ihtiva eder.²² Eserini de muhtemelen V.yy.ın ikinci yarısı başlarında yazmıştır.²³ Ancak, eserindeki bazı pasajlar, birçok yazarın da ifade ettiği gibi, VI.yy.daki kaynaklardan alınmıştır; hatta eserin tarihlemesi için VII.yy.ile VIII-IX.yy. gibi geç tarihler bile verilmektedir.²⁴ bu duruma göre, onun VI.yy. müellifi olduğu da iddia edilir.²⁵

Ğazar Parpetsi'ye gelince, V.yy. ortalarında yaşayan ve muhtemelen 443 tarihinde doğan Ğazar, nerede ve ne zaman doğduğu hakkında bilgi vermez,²⁶ ama Mamikonyan'ların *naharar* sülalesine mensubiyeti hakkında da rivayetler vardır. Gençliğinde keşişlik eğitimi almış, daha sonra eğitimini ikmal etmek üzere İstanbul (Constantinopolis)'a gitmiştir. *Marzpan* (sınır eyaleti valisi)²⁷ Vahan Mamikonyan'ın talimatı üzerine, Faustos Byzantios'un "Tarih"inin bir nevi devamı olmak üzere bir "Ermeniler Tarihi" yazma görevini üstlenmiş ve bu eserini tahminen 500 yıllarında yazmıştır.²⁸ 451 yılındaki, "Avarayr" diye anılan savaşı, savaşa bizzat katılmamış olmakla birlikte 451 yılındaki savaşın temel ayrıntılarını hayatta kalan muhariplerden dinleyerek savaştan hemen sonra yazmıştır.²⁹ Kendisinden önceki yazarların eserlerini de kullanmış olan Ğazar'ın bu eseri, 387 tarihindeki Roma-Sasani anlaşması neticesi Armenia'nın paylaşılmasından başlar, 428 yılına kadar gelir. Bundan sonraki hadiseler için ise Egişe'yi kullanmış olduğu tahmin edilmektedir. Tıpkı Egişe'de olduğu gibi, İran doğusundaki "Kuşanlar ülkesi"nden veya "Aparlar ülkesi"nden de bahseder.³⁰ Ğazar, V.yy.sonu veya VI.yy. başlarında vefat etmiştir.

Ğazar ile Egişe arasındaki diğer bir önemli farklılık ise, 451 yılındaki savaş münasebetiyle Ğazar, Perslerin doğrudan Ermeni topraklarına doğru

20 Trever 1954: 136-137.

21 Ter-Mkrtyçyan 1979: 26.

22 Ter-Mkrtyçyan 1979: 26.

23 Trever 1954: 136. Zekiyan, eserdeki meselâ sekizinci bölümün yazılış tarihi olarak 464 ile 468 arasında bir tarih vermektedir. Bk. Zekiyan 1997: 123.

24 Bk. Zekiyan 1997, s. 71.

25 Yuzbashian 2002-2003: 66-67.

26 Thomson 1991: 6.

27 "Sınır bölgesi, genel vali". Bu konuda bk. Hewsen 1989: 544.

28 Thomson 1982: 251. Trever ise bunu 490-495 tarihleri arasında ve Egişe'den sonraki 10-12 yıllık bir zaman içerisinde göstermektedir. Bk. Trever 1954: 137.

29 Hewsen Elr: 32.

30 Ter-Mkrtyçyan 1979: 32, 34. "Apar" ismi ve "Apar" ülkesi hakkında bk. Tezcan 2003.

ilerlemeleri ve neticede Avarayr savaşı mevzuuna geçerken Egişe, konu hakkında biraz daha teferruat verir: Persler hazırlıksız olmakla beraber, Ermeniler de gevşek davranmışlardır, çünkü onlar, Egişe'ye göre, “*zaferden çok, şehit olmaya daha fazla istekli*” idiler.³¹ Savaş hakkında verilen haberler de her iki yazarda farklıdır. Egişe, oldukça teferruatlı malumat verirken, Ğazar oldukça kısa keser; ama savaş sonrası verdikleri bilgiler yine epeyce farklıdır. Vardan'ın kardeşi Hmayeak'ın Doğu Roma başkenti İstanbul (Constantinopolis)'a yardım için yollanması Egişe'de hiç yoktur, fakat onun bir iç harp sırasında Tayk bölgesinde öldürülmesinden de Ğazar gibi bahseder. Sasaniler tarafından katledilen Hristiyanlara sempatik tavırlarla yaklaşan “Hun Bel”in hikayesini anlatır.³² Egişe'nin, kendi hikayesine etkileyici bir vurgu gücü vermek ve bunu da teolojik bir nokta yapmak için, her defasında, bilgilendirmeden hatta bunu arzulamadan, sık sık Kutsal Kitap tasvirlerine yer verdiği de gayet açıktır; bunu bilhassa, Avarayr savaşı münasebetiyle “şehit olmak” hakkındaki açıklamalarında bulmak mümkündür.³³

Savaş Öncesi Sasani-Doğu Roma-Ermeni İlişkileri

Bugünkü Ermenistan ve Gürcistan bölgelerinde insanları Hristiyanlığı terk etme ve zorla Ahura-Mazda dinine geçirme girişimleri aslında yeni değildi ve II. Şapur'un bütün saltanatı boyunca 339'dan 379'a kadar zaman zaman yapıyordu;³⁴ hatta bu Yahudilere de uygulanmıştır. II. Şapur'un bu hususta sürgün ve katliamlara da giriştiği biliniyor. 362 yılında 9.000 Hristiyan sürgün edilmiş; Sozomenos'a göre ise, 16.000 Hristiyan, II. Şapur'un katliamları sırasında kurban verilmişti.³⁵ Mesela Şapur, 365 yılında bölgeye düzenlediği bir seferde birçok yeri tahrip ettiği gibi, bazı insanları da dinlerini değiştirmeye zorlamış, kabul etmeyenleri ya öldürtmüş, ya da yerlerinden göç etmeye zorlamıştı.³⁶ I. Yazdegird döneminde 410 yılında Seleucia'da Sasani imparatoru idaresinde ve Seleucia-Ctesifon kathedikosu Mar Ishak başkanlığında toplanan Hristiyan *sinod*'u ise İran için son derece önemli olmuş, gerek Doğu Hristiyanlığı,³⁷ gerekse Ermenilerin durumu açılarından tam bir dönüm noktası

31 Thomson 1982: 7.

32 Ter-Mkrtyçyan 1979: 54-55; Thomson 1982: 9.

33 Thomson 1982: 17.

34 Frye 1983: 139-140.

35 Christensen 1936: 263.

36 Lang 1983: 521.

37 IV.yy.daki Katolik ve Ortodox Hristiyanlık âleminde ayrı olarak, V.yy.da Doğu Roma İmparatorluğu ve bunun Doğusundaki bölgelerde bulunan Hristiyan cemaatleri de bir büyük devletin himayesinde olarak iki grup olarak karşımıza çıkar: bunlardan Batıda bulunanlar Doğu Roma'nın, Doğuda olanlar ise Sasani İmparatorluğu'nun himayesi altına girmişlerdi. İşte, 410 sinodunun önemli bir neticesi olarak, bu Doğu Hristiyanlığı'nın da resmen temelleri atılmış ve gerek Sasaniler, gerekse daha sonra bölgede hakim olan devletler, bu Doğu Hristiyanlığını

olmuştur. Bu toplantıda alınan kararlarla Hristiyanlık Sasani imparatorluğu içerisinde resmen tanınmış; 325 tarihindeki İznik *sinod*'unun kararları da tanınarak kabul edilmiş;³⁸ Doğu Hristiyanlığı Batı'dan resmen ayrılmış; devlet içerisinde inanç ve kiliselerin durumları belirlenerek Sasani imparatoruna kilise başkanını seçme hakkı verilmişti.³⁹ Bizim ele aldığımız II.Yezdegird (439-457) döneminde ise Hristiyan takibatı ve katliamının yeniden başladığını ve bunun bir devlet politikası haline geldiğini görüyoruz. Bu hadiseler hakkında dönemin Ermeni kaynakları teferruatlı bilgi vermektedirler. 449 yılında II. Yezdegird, bir ferman yayınlarak, Ermenistan ve Gürcistan bölgelerindeki insanları Ahura-Mazda dinine girmeye çağırıldı. Onun bu harekete geçmesindeki asıl neden ise, Ermeni kaynaklarına göre, I. Yezdegird (399-421)'in meşhur devlet adamı büyük *hazarapet*⁴⁰ Mihr Narseh, Behram Gur ve bizzat yeni hükümdar II. Yezdegird idi.

Mihr Narseh'nin Ermenilere Mektubu ve Ermenilerin Tavrı

Zikredilen tarihte Mihr Narseh, "*İran'luların ve İranlı olmayanların*⁴¹ *Büyük Veziri Mihr Narseh'den Büyük Armenia'ya çok çok selamlar!*" diye başlayan ve Egişe'de uzun uzun anlatılan bir mektup yolladı. Bu mektubunda, Mihr Narseh, Göğün altında yaşayan ve (Ahura-)Mazda dinini kabul etmeyen herkesin yanlışta ve kör olduğunu, Haraman (Ehrimen)'in şeytanları tarafından kandırılmış olduğunu belirterek, Hristiyanlığın Tanrı anlayışı hakkındaki "*yanlış*" fikirlerini söyleyerek ve Ahura-Mazda dinindeki Tanrı Z(u)rvan⁴²,ın üstün meziyetlerini anlatarak, Ermenilere, liderlerine inanmamalarını, çünkü onların kendilerini aldattıklarını söylüyor, onlar için yapılacak iki ihtimal veriyordu: "*ya bu mektuba kelime-be-kelime cevap verecekler, ya da büyük toplantıdan önce Saray'a gelip hazır bulunacaklar*"dı.⁴³ Bu mektuba, 387 yılında Doğu Roma İmparatoru I. Theodosius ile II. Şapur arasında varılan anlaşmaya göre bugünkü Erzurum (Theodosiopolis)- Diyarbakır (Amida) hattının doğusunda bulunan bölgede *Pers-Armenia*'daki 18 büyük Ermeni din adamı, Ayrarat eyaleti kathedikosu Hovsep (Joseph) başkanlığında, o zaman Ermenilerin büyük dinî merkezi olan ve 484 tarihinde dinî merkezin Duvin'e nakline kadar da öyle kalan

Papalığın desteklediği Katoliklere ve Doğu Roma'nın himayesindeki Ortodox mezhebine karşı bir devlet güvencesi altında korumaya gayret etmişlerdir.

38 İznik sinod (konsil)'una Ermeniler de katılmışlar ve burada Ermenileri, bizzat papas Grigor'un oğlu Aristakes temsil etmişti. Bk. Garsoian 1989: 351; Küçük 2003: 147.

39 Christensen 1936: 265-266; Frye 1984: 318; Asmussen 1983: 940.

40 Genel olarak "vali" anlamında kullanılıyor. Bk. Thomson 1982: 76, dn.4.

41 "Eran ew Aneran" (Aryanların ve Aryan olmayanların). Bk. Thomson 1982: 77, dn. 4.

42 Öyle anlaşılıyor ki Mihr Narseh, Ermenileri Mazdaizm'in Zurvanizm mezhebine sokmak isityordu. Bk. Hewsen 2001: 87.

43 Thomson 1982: 77-80.

Aştışat⁴⁴, ta bir konsil toplayarak bir cevap yazdılar ve onun Tanrı ile ilgili ithamlarına karşılık verdiler; “*Bütün malımız-mülkümüz elinizde, vücutlarımız önünüzde; [onlara] ne istiyorsanız yapınız. Eğer bizi bu inancımızda (Hristiyanlık) bırakırsanız Yeryüzünde sizin yerinize başka bir Metbû tanımayacağız, Gökyüzünde de İsa’dan başka bir tanrı kabul etmeyeceğiz, Ondan başka tanrı yoktur.*” “*Bütün vücutlarımızı ellerinize teslim ettik. Ne istiyorsanız hemen yapınız: azap sizden, itaat bizden; kılıç sizin, boyun bizim.*” dediler.⁴⁵

Bu beklenmedik cevap Sasani sarayına geldiği ve muhtelif bölgelerde bulunan⁴⁶ ve isimleri zikredilen Ermeni soylularına daha kızgın ifadelerle fermanlar yazıldığı tarihlerde Ermeni din adamları da Başkente gelerek başta Sarayda üstün rütbeli bir kişi olan Vehdeşapuh ile,⁴⁷ daha sonra da bizzat II. Yezdegird ile görüşüp kesin kararlarını bildirdiler; buna karşılık şah ise onları kadın ve çocukları ile uzak diyarlara sürmek ve öldürmekle tehdit etti.⁴⁸ Sonuçta Ermeni ve Gürcülere gönderilen bu tür mektuplara herne kadar bazı soylular iştirak ederek Ahura-Mazda dinine dönmüşler veya bunu kabul eder göründüler ise de bu hareket, birçok ruhani ve seküler kişinin Sasanilere karşı koymasıyla neticelendi. Bilhassa, İran’dan geri dönenlerin yanlarında Ermenileri dinlerinden döndürmek ve okullar kurmak üzere görevlendirilmiş Mazda dinine mensup kişilerin (*magu*) ve öğretmenlerin bulunması⁴⁹ Hristiyan Ermenileri daha da kızdırdı.

450 yılında Ermeni din adamları ve soylularının patrik Hovsep başkanlığında yaptığı toplantıdan direniş ve isyan kararı çıkmakla birlikte bazılarının Sasani tarafını tutması, bu direnişi bir Ermeni-Sasani din savaşından çıkarmış, bir iç savaşa dönüştürmüştür.⁵⁰ Sasani taraftarı olmayanlar etkili iki kişinin etrafında birleşmişlerdi: Bir tarafta Hristiyan olan Vardan Mamikonyan, diğer tarafta ise Sasaniler tarafından *marzpan* veya Armenia’nın genel valisi seçilen ve o dönemdeki en önemli Ermeni beyliği olan Sivnik hanedanından Vasak Siuni.⁵¹ Vasak, Sasanilerden gelen çağrı üzerine Ctesifon’a gitmiş ve orada, yanında bulunan soylular ile birlikte –baskı ile de olsa- Ahura-Mazda

44 Yukarı Fırat nehri üzerinde olan Aştışat kathedikosluğu ve yeri hakkında bk. Hübschmann 1969: 400-401; Hewsens 1992: 311-312; Hewsens 2001: 75 ve Harita 64.

45 Thomson 1982: 80-92.

46 Bu fermanlar yazıldığı sıralarda bazı Ermeni soyluları zaten ya Sasani ordusunda, bir kısmı da kuzeyde Hun sınırında bulunuyorlardı. Bk. Thomson 1982: 94.

47 Bk. Thomson 1991: 142-150.

48 Thomson 1982: 93-104.

49 Hewsens 2001: 87.

50 Frye 1983: 146-147.

51 Hewsens Elr: 32.

dinini kabul etmişti.⁵² Döndükten sonra, tekrar eski dinine dönen Vasak, Vardan ile birlikte planlanan ve gizli kalması kararlaştırılan isyan fikrine de razı olarak yemin etmiş olmakla beraber, bu söz tutulamadı⁵³ ve isyan Sasaniiler tarafından haber alınınca, Mihr Narseh idaresindeki bir Sasani ordusu, isyanı bastırmak üzere Albania yoluyla Ermeniler üzerine yürüdü.⁵⁴

Ermenilerin Direniş ve İttifak Arayışları

Ermenileri bu direniş sevkedenlerin başında Vardan Mamikonyan vardı. Vardan, Sasaniilere karşı başarılı olabilmek için gerek Doğu Romalılarına, gerekse Kafkas kuzeyindeki Hunlara elçiler göndererek yardım istemişti. İstanbul (Constantinopolis)'a gönderilen elçi, Vardan'ın kardeşi Hmayeak'dı, ama zamansız gelmişti: çünkü 447-448 tarihlerinden beri Roma, kuzey sınırlarında Attila zamanındaki Hun tehditleri ve istilaları ile uğraşıyordu. Doğu Roma imparatorluğu, 422 yılında Sasaniilerle 100 yıl sürecek, ama aslında 20 yıl bile devam etmeyen bir barış anlaşması yapmıştı⁵⁵ ve bunu bozmak istemiyordu. Ayrıca, 451 yılında da Kadıköy'de toplanacak olan Hristiyan konsili hazırlıkları vardı. Egişe'de anlatıldığına göre, İmparator'dan kuvvet toplamak üzere gelen Hmayeak ve yanındakiler İmparator II. Theodosius (408-450)'a giderek görüşmüşler ve durumu anlatmışlardı.

İmparator II. Theodosius, " onların geliş sebebini işittiği zaman kendilerine nazikçe şeyler söyledi ve kendilerine bir orduyla yardım etme konusunda söz verdi. Fakat verdiği sözü yerine getirmeğe hazırlanırken ömrünün sonuna gelmişti ve öldü." Yerine geçen yeni imparator Marcianus (450-457), Armenia'daki işlerin durumunu öğrenerek Ermenilere verilecek en uygun cevabın ne olacağı hususunda adamları ile görüştüktan sonra başta Anatolius olmak üzere bazıları, şu andaki durumun 387 barışını bozmak için uygun olmadığını söyleyerek İmparator'u niyetlerinden caydırdılar ve böylece Ermenilere verilecek cevap da gecikmiş oldu.⁵⁶ Ermeniler ayrıca, Antakya (Antiochia)'daki Roma ordusu komutanından, bölgedeki diğer prensliklerden ve Pers-Armenia'daki Ermeni prensliklerinden de yardım için onlara mektuplar gönderdiler,⁵⁷ ama cevap alamadılar. Neticede, Ermeniler de 451 savaşına yalnız girmek durumunda kaldılar, belki de bu isyan hareketi yüzünden, Ermeniler, 451

52 Christensen 1936: 282; Yuzbashian 2002-2003: 70-71. Egişe'ye göre bu kabul ediş, gönül rızasıyla olmuştur.

53 Sasani topraklarındaki bu Ermeni ayaklanmasına önyak olanları Sasaniilere önceden haber verenlerin aslında, yukarıda açıklanan sebeplerden dolayı bizzat Doğu Romalıları olduğu konusunda bk. <http://www.armenia.h1.ru/history/06.htm>

54 Hewsens 2001: 87.

55 Ostrogorsky 1981: 52; Frye 1984: 320.

56 Thomson 1982: 288-289; Hewsens 2001: 87.

57 Hewsens 2001: 87.

Kadıköy (Khalkedon) Hristiyanlık Konsili'ne temsilci gönderemediler. Gerçekte ise, Sasani kontrolündeki Armenia'ya Kadıköy Konsili'ne katılmak üzere davet yapıp yapılmadığı da malum değildir.⁵⁸ Dolayısıyla Hmayeak, Bizans'dan askerî ve moral yardımı alamadan eliboş olarak geri döndü ve bir müddet sonra da iç savaş sırasında öldürüldü.⁵⁹

449-451 yılları arasında cereyan eden ve Hunların da devreye girdiği Sasani-Ermeni çatışmaları hakkında bize bilgi veren Egişe ile Gazar'ın eserlerini karşılaştıracak olursak, Egişe'nin verdiği bilgiler daha uzun ve teferruatlıdır, Gazar ise kısaca temas eder. Mesela, Egişe'ye göre, Ermeniler, Armenia'daki Persler (Sasaniler) üzerine umumî bir saldırıda bulunmuşlar; onların ateş tapınaklarını tahrip etmiş, Atrpatakan (Azerbaycan) bölgesine kadar ilerlemişlerdir. Kafkasya'daki Albanlar, bunun üzerine Perslerin hakimiyetindeki Armenia'ya haber göndermişler; Ermeniler de Roma / Bizans imparatoru Theodosius'a yardım ricasında bulunmuşlardır. Bizans'ın bu karışık ortamı ve uygunsuz şartlar altında İmparator İran ile olan ilişkilerini tehlikeye atmak istemedi.⁶⁰ Az sonra da ölmüş olduğu ve yerine Marcianus geçtiği için bundan bir netice alınamadı; çünkü yeni imparator, Hun'lara karşı sınırlarını savunmak durumundaydı; ayrıca Ermeniler lehine ve Hristiyanlık uğruna sonu tehlikeli bir savaşa atılmaktansa Sasaniler ile barışı devam ettirmeyi daha uygun bulmaktaydı.⁶¹ Marcianus, bu düşüncelerle, Suriyeli Elpharios'u elçi olarak İran şahına göndererek; "*Ermeni kuvvetlerini asker, silah vererek veya herhangi bir yardım şeklinde desteklemeyeceğine*" dair Sasanilerle kat'î bir sulh yaptı.⁶² Bütün bu karışık ortam içerisinde Doğu Roma'dan yardım beklemek beyhude idi. Nitekim aynı durum, 482-484 tarihlerindeki isyan hadisesinde de olmuş ve Doğu Roma, Armenia'daki Hristiyan kardeşlerine destek vermemiştir.⁶³

Hunlar'ın Kafkasya ve Anadolu'daki Faaliyetleri ve Kafkas Duvarları

Sasaniler, kendi paylarına düşen Ermeni toprakları ve buradaki Ermenileri kendilerine doğrudan bağlamak için onlara gerek siyasî, gerekse dinî baskılar uygulamaya başladıklarında Ermeni soyluları, bir yandan Vardan Mamikonyan başkanlığında Sasanilere karşı direnme ve isyan hareketlerine başlarken, Doğu Roma'dan destek gelmemesi üzerine bir yandan da Hunlar'a ve

58 Thomson 1982: 6.

59 Frye 1983: 147; Thomson 1982: 8, 289.

60 Yuzbashian 2002-2003: 70.

61 Christensen 1936: 283.

62 Thomson 1982: 124; <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/egishe/EGISHE.html>

63 Yuzbashian 2002-2003: 70.

onlara bağlı bulunan diğer boylara müracaat ettiler. Ermeniler vesilesiyle aslında Sasanilerle önceki hesaplarını da görmek isteyen ve “*Honk*” ismiyle Ermeni kaynaklarında geçen Hunlar, 450-451 yıllarındaki Ermeni direnişini sırasında Ermenilere destek verdiler. Ermeniler zaten daha önceden, Sasanilere karşı koyabilmek için gerek Doğu Roma’ya, gerekse Hunlara elçiler göndererek onlardan askerî yardım talep etmişlerdi. Hunlar, yardım yapacaklarına dair yemin ederek söz verdiler.⁶⁴

Ğazar’da ve Egiş’e de nadiren rastladığımız teferruatlı bilgilerden biri, işte bu 451 yılındaki Ermeni isyanı münasebetiyledir. Büyük bir Sasani ordusunun Albania yoluyla üzerine doğru geldiğini öğrenen Vardan, toplayabildiği kuvvetlerle Albania bölgesine hareket etmiş ve orada Halhal şehri yakınında dağlı müttefikleriyle birlikte bir Sasani ordusunu yenerek büyük askerî başarılar kazanmış; bu zaferleri takiben de Kür ırmağını geçerek Hunların ülkesine giden dağlık geçitlere ulaşarak Kafkas bölgesindeki Hunlar ile ittifak yapmıştır.⁶⁵ Bu bilgiye göre, Ermeniler, ileri harekate geçerek “*Honk kapıları*”na doğru yöneldiler; “*Pers*”ler tarafından elde tutulan bu kapıları, tahkimatları ele geçirerek tahrip ettiler, içinde bulunanları da katlettiler. Ondan sonra da Hunlara ve onlarla müttefik olan diğer kabilelere, “*kendileriyle görüşmeler ve anlaşma yapmak, koparılamaz bir ittifak kurmak için elçi gönderdiler. Kazanılan zaferi kendi gözleriyle bizzat yerinde gören Hunlar, kendi dinî törenlerine uygun olarak yeminli bir anlaşmaya girmede tereddüt etmediler.*”⁶⁶

İşte Vardan tam Albania’da iken, bu sıralarda Armenia bölgesinde olan ve büyük Ermeni aileleri arasında da kendisine destek bulan Vasak, Ermeniler’e ihanet ederek kendi topraklarını yağmalamaya başlamış, bunun üzerine Kafkas bölgesindeki gruplar da bu haber üzerine sefere son vererek kışı geçirmek üzere memleketlerine dönmüşlerdir.⁶⁷ Önceden işaret edildiği gibi Vasak, İran’dan gelen teklif üzerine, Hristiyanlığı bırakarak Ahura-Mazda dinine dönmüştü. Savaşın bu ilk dönemlerinde Vardan liderliğindeki Ermeni soyluları (*naharar*), Sasaniler’i bozguna uğrattıkları gibi, Vasak’ı da esir almışlardı; bunun sonucunda da Vasak, tekrar Hristiyanlığa dönmüştü.⁶⁸

Ancak burada, Hunların desteği, Ermeni kaynağı Egiş’e de geçen “*Honk*”un kimliği ve bahsedilen hadisenin gerçekten 450-451 savaşı ile mi ilgili

64 Trever 1959: 212.

65 Hewsens 2001: 87.

66 Ter-Mkrtiçyan 1979: 53; Thomson 1982: 130; Hewsens 2001: 87; <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/egishe/EGISHE.html>

67 Thomson 1982: 6-7; Thomson 1991: 78.

68 Christensen 1936: 283; Pigulevskaya v.d. 1958: 53.

olduğu meselesi vardır. Honk'un Hunlar olduğu⁶⁹ ve Daryal ile Derbend geçitleri kuzeylerinde yaşadıkları konusunda birçok araştırmacı fikir birliği içerisindedir;⁷⁰ ancak Ermeni kaynakları, Hunları zaman zaman “*Kuşank*” (Kuşanlar) şeklinde de zikreder. Bazı araştırmacılar ise onların Eftalitler olduğu fikrindedirler⁷¹ ki bu görüş yanlıştır ve bu, en azından ilk dönem için Kionitler olmalıdır. “*Honk*” (Hun)'ların bu dönemdeki yerleri konusunda ise “*Armenia Coğrafyası*”nda “*(Derbend) kuzeyinde, başkentleri Varaç'an olan Hunlar(ın krallığı) vardır...*”⁷² ibaresine rastlanmaktadır. Egişe'nin Honk yardımı konusundaki teferruatlı haberine rağmen bazı araştırmacılar, bahsedilen “*Honk*” yardımının 572 yılındaki Ermeni ayaklanmasıyla ilgili olduğu görüşündedirler.⁷³ Kaynaklarda bu Hunlar için “*Honk*” tabiri yanısıra “*Çol / Çor*”, “*Çor'ların hükümdarı*” veya “*Çor kapıları*” (Derbend) tabirleri de kullanılmaktadır.⁷⁴

Hunlar, bilhassa Attila döneminde ve 450'li yıllarda Batıdaki işlerle daha yoğun olarak uğraştıklarından bunlara fazla müdahale edemediler. Ama Attila, 451 yılındaki Galya seferine çıkmadan önce, belki de Galya'daki savaşın Germen usulüne göre geçeceğini ve Hunların başlıca üstünlüğünü teşkil eden atlı grubuna fazla iş düşmeyeceğini düşünerek, üstün atlı birliklerini Ermenilerden gelen talep üzerine Kafkas bölgesine gönderdi; Galya'ya götürebildiği atlı birlikler ise Hun ordusu içerisindeki küçük bir gruptan ibaretti⁷⁵ ve Germen kuvvetlerine refakat edenlerden oluşuyordu. Bu şekilde o, aynı zamanda, Kafkas bölgesindeki Sasani ilerleyişine de engel olmak istiyordu. Ancak Hunlar'ın, 451 ilkbaharında Kafkas geçitlerinden Sasaniiler tarafına rahatça geçebilmeleri mümkün değildi ve ileri yürüyüşlerine Sasaniiler tarafından izin verilmiyor, Kafkas geçitlerinde durduruluyorlardı.⁷⁶ Sasaniiler, daha sonraki tarihlerde de örnekleri görülebileceği gibi, Anadolu sahasında herhangi bir askerî faaliyette bulunurken Kafkas geçitlerinden gelebilecek tehlikeli yardımlara karşı da geçitleri önceden tutturuyorlar, hatta kervanların bile geçişine zaman zaman engel oluyorlardı.

Sasaniiler, gerek Kafkasya'dan, gerekse kuzey-doğu İran'dan gelen önceki Alan ve daha sonraki Hun saldırılarına karşı bölgede bazı savunma

69 “*Honk*” konusunda Ermeni kaynaklarına göre bazı tavsiye ve düzeltmelerde bulunan meslektaşım Prof. B. Zekiyan'a burada bir kez daha teşekkür etmek isterim.

70 Bk. Garsoian 1989: 380. ve sondaki Haritalar.

71 Mesela bk. Ter-Mkrtiçyan 1979: 52-54.

72 Hewsen 1992: 57A; Artamonov 1962: 183; Bais 2001: 41, 50 (Bu eseri bana göndermek lütfunda bulunan yazara çok teşekkür ederim).

73 Maenchen-Helfen 1973: 457. Başta Thomas Artsruni olmak üzere, gerçekten bazı Ermeni kaynakları, Ermeni tarihindeki iki önemli isyan olan 450-451 ile 572 hadiselerini karıştırmaktadırlar; mesela Thomas, iki hadiseyi birleştirerek anlatır. Bk. Thomas Artsruni 1991: 8.

74 Bu konuda bk. Christensen 1936: 284; Bais 2001: 179-182.

75 Sinor 1990: 194.

76 Başstav 1998: 130.

tedbirleri almışlar, daha II. Şapur (309-379)'dan itibaren bazı duvarlar yapmışlardır. Bunların, gerek yazılı kaynaklara, gerekse bulunan arkeolojik verilere göre bilhassa Derbend bölgesinde gerçekleştirildikleri görülüyor. Bunlardan, Gürgan bölgesindeki “Sul kapısı” ve *Sedd-i İskender*” olarak bilinen duvarlar, Arap ve Fars kaynaklarına göre, II. Peroz (457-484) ve I. Husrev Anuşirvan (531-578) zamanlarında inşa edilmiştir. Derbend bölgesindekilerin de, II. Yezdegird, yani bizim ilgilendiğimiz dönemde, V.yy.da inşasına başlandığı, ama daha doğru olarak şimdi, I. Husrev Anuşirvan zamanında tamamlandığı kabul edilmektedir.⁷⁷

Buna rağmen yine de 451 Avarayr savaşı vuku bulacağı sıralarda Hunlar'ın Ermenilerle önceki yeminli sözlerini dikkate alarak, Sasaniler'e karşı bazı hareketlere giriştikleri anlaşılıyor. Egişe'nin bu konuda verdiği bilgiye göre, daha önceden Artzah ormanlarına⁷⁸ kaçmış olanlar tamamen emniyet ve güven içinde olmadıkları için sık sık Hun'ların ülkesine gidiyorlar ve onları, Ermenilerle yaptıkları ve yeminle teyid ettikleri sulhu hatırlatarak savaşa teşvik ediyorlardı. “(Hunların) çoğu bu hoş sözleri iştmekten memnun oldular. Ama [Ermeniler], “niçin savaşa hazırlıklı gelmediniz?” diyerek onları sert bir şekilde ayıpladılar. Gerçi başlangıçta karşılıklı bir anlaşmaya varabilmek için hiç bir çare bulamadılarsa da daha sonra (Hunlar), kalabalık bir kuvvet topladılar ve Pers (Sasani) İmparatorluğu'nun sınırlarına saldırdılar. Bir çok eyaleti tahrip ettiler, pek çok sayıda esir alarak ülkelerine götürdüler, bu şekilde de Ermeni ülkesiyle kendilerinin birlik olduklarını Kral'a açıkça gösterdiler.”⁷⁹

Hunlar'ın sebep olduğu bu felaket haberleri Sasani komutanı tarafından öğrenildiği zaman bütün bu hadiselerden Vasak'ı mes'ul tutan komutan, İran'a geri dönerek Sasani hükümdarına tam teferruatlı bir rapor sunmuştu. İşte bu olayların cereyan ettiği ve ülkenin Hunlar tarafından tahribi hakkındaki her şeyi II. Yezdegird öğrendiği zaman Avarayr savaşının da kesin sonucunu artık biliyordu. Bu sebepten, kızgınlığı geçtikten ve yatıştıktan sonra, hadiseler hakkında doğru bilgileri aldıktan sonra Armenia'daki Atrormizd isimli en büyük soylulardan birini Armenia valisi tayin ederek Hunları cezalandırmak üzere, daha önce onlar tarafından tahrip edilmiş olan bölgelere gönderdi. O da Hunlar üzerine yürüdü. “Yezdegird, ülkelerin tahrip edilmesinden ve askerlerin kaybindan başka bilhassa [Çor] geçidinin tahribinden dolayı son derece üzgündü. Ancak uzun bir çalışmadan sonra Geçidi yeniden tahkim edebildiler, ama daha sonra daha kolay alındı ve yerle bir edildi, tekrar inşa edilmişe hiç benzemiyordu.”⁸⁰

77 Harmatta 1998: 80-84. Derbend surları hakkında bk. Hewsen 2001: 89, Harita 70.

78 Bugün Ermenistan sahasında Gökçeğöl / Sevan'ın doğu ve güney-doğusundaki bölgeler. Bk. Hübschmann 1969: 266 (“Onuncu eyalet Arçax veya Arjax ‘Siunikh yanında’ bulunur.”); Thomson 1982: 146, dn.5.

79 Ter-Mkrtyçyan 1979: 54; Thomson 1982: 180.

80 Thomson 1982: 180-181.

Avarayr Savaşı (26 Mayıs - 2 Haziran 451)⁸¹

Beklenen Doğu Roma yardımlarının gelmemesi, doğrudan Hun desteğinin zamanında gelmeyerek gecikmesi,⁸² Vahan'ın ihaneti üzerine yalnız kalan Ermeniler, büyük bir Sasani ordusunun da ilerlemekte olduğunu öğrendikleri için, 363 tarihlerinde kaybedilen sınır prensliği Zaravand-Hēr'de düşmanı karşılamak üzere harekete geçtiler. Bu acelecilikte bilhassa, müttefiklerle birlikte ve düzenli bir şekilde savaşmaktan çok bir an önce şehit olmayı Ermenilere telkin eden Lazarus⁸³, un da büyük payı olduğu tahmin ediliyor. Ermeniler Vardan Mamikonyan önderliğinde 26 Mayıs 451 tarihinde başlayıp aralıklarla 2 Haziran'da sona erecek olan büyük bir mücadele sergilemek üzere, Ağrıdağı yakınında ve bugünkü Maku kasabasının güneydoğusunda, Aras nehrinin kollarından şimdiki Akçay / Zang-i mar (eski Tlmut) kıyıları boyundaki Avarayr ovasında⁸⁴ toplandılar. Bu dengesiz savaşta Sasaniler'in 220.000 ilâ 300.00, Ermeniler'in ise 66.000 kuvveti olduğu ifade ediliyor. Sasani ordusunda Muşkan Nivsalavurt başkanlığındaki en iyi kuvvetler vardı.⁸⁵ İşin tuhafı, Sasani ordusu saflarında da Hun kuvvetleri yer alıyordu: Egişe'nin verdiği bilgiye göre, II. Yezdegird'in ordusunda Apar ülkesinden, Herat bölgesinden, Hun'lardan ve Gilan bölgesinden kuvvetler bulunuyordu.⁸⁶ Hunlar'dan bir kısmının Sasani müttefiki olarak onların saflarında yer alması Egişe'de daha bir çok yerde geçmektedir.⁸⁷ Öyle anlaşılıyor ki Sasani müttefiki olan bu Hunlar, II. Yezdegird'in Doğuya yaptığı Kuşan (Hun) seferleri sırasında⁸⁸ itaat altına aldığı Hun grupları olup Ermenilere destek verenler ise Batıdaki ve Karadeniz kuzeyinden gelen Hun müfrezeleri idiler. Üstelik Sasaniler, zırhlı fillerden oluşan bölüklerle de ordularını takviye etmişlerdi.

Kalabalık Sasani kuvvetleri karşısında Ermeniler, filler saldırıya geçinceye kadar beklediler ve bu, onlar için aleyhde bir durum ortaya çıkardı. Herne kadar ilk gün savaşı kazanmış gibi göründülse de daha sonra talihleri tersine döndü, başarılı olamadılar ve büyük bir kısmı katledildi; Vardan Mamikonyan ve yanındaki

81 Savaşın tam tarihi konusunda farklı tarihler verilmektedir. Bazı araştırmacılar, 26 Mayıs üzerinde dururken (Trever 1959: 212), meselâ Hewsens, tam olarak 2 Haziran 451 ("the Feast of Pentecost") tarihini vermektedir. Bk. Hewsens Eİr: 32.

82 Hunlar, muharebeye zamanında gelememekle beraber, ertesi sene Sasaniler'in kuzey bölgelerine girerek her tarafı yağmalamışlardı. Bk. Trever 1959: 212.

83 Hewsens 2001: 87.

84 Avarayr'ın tam yeri hakkında bk. Hewsens 1992: 187, dn.168; Hewsens 2001: 87; Hewsens Eİr: 32.

85 Hewsens Eİr: 32.

86 Thomson 1982: 168; <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/egishe/EGISHE.html>

87 Bu konuda bk. Thomson 1982: 168, dn.1.

88 II. Yezdegird döneminde Kuşanlar'a karşı olan seferler: 442-449, 450-451 ve 453-454 yıllarında olmuştur. Ancak bu seferlerden hangisinin Hunlar, hangisinin Kuşanlar üzerine olduğu hususu ayrı bir konudur.

sekiz komutanı öldü, ileri gelenler de “*kraliyet zincirleri*”ne bağlı bir şekilde esir olarak İran’a götürüldü.⁸⁹ Savaşın en ileri seviyede bulunduğu bir sırada, savaşın kaderini tahmin eden Vasak Siuni, bazı adamlarıyla birlikte Sasaniler tarafına geçmişti.⁹⁰ Savaşta ölen Ermenilerin mikdarı: 9 büyük soylu aileden 287 kişi, buna ilaveten kraliyet ailesinden 740 kişi dahil olmak üzere toplam 1036 olarak veriliyor.⁹¹ Muharebedeki Sasani kayıpları konusunda ise 3544 Sasani askerinin öldürüldüğü ifade ediliyor.⁹² Bu kayıp öyle büyüktü ki II. Yezdegird, Ermeniler hakkındaki fermanını geri almağa karar vermiş, sonradan barış yapılmıştır.⁹³ Tutsak olarak İran’a götürülüp Nişapur’da tutulan Ermeniler’in geri dönmesine izin verilmekle beraber, 31 prensleri daha 3 yıl kadar orada kalmışlar; II. Yezdegird’in 454-455 yılında Doğuda Apar (Horasan) bölgesindeki “Kuşank” (Hun) seferlerine katılmışlar;⁹⁴ Sasani ordusunun yenilmesi ve bütün Sasani ordusunun asıl İran topraklarına çekilişi⁹⁵ sırasında içlerinden bazıları, kathogikos Hovsep dahil 454 yılında esir düşerek ölüm cezasına çarptırılmışlardır.⁹⁶

Aynı tarihlerde Attila da önemli Hun atlı müfrezelerinden mahrum olarak çıktığı Galya bölgesindeki Catalaunum muharebesinden (451) başarısız olarak geri dönmek zorunda kalmıştır.

Bu savaştan kurtulabilen Ermeniler, tepelere kaçtılar ve 33 yıl kadar Sasanilerle gerilla harpleri şeklinde mücadele ettiler; Vardan’ın yeğeni Vahan Mamikonyan liderliğinde 481 yılında ikinci defa yeniden isyan ettiler. Bu tarihte Sasanileri ülke sınırlarından uzaklaştırmaya muvaffak olan Ermeniler, “Pers” (Sasani) ordusunu Akori köyü civarında mağlup ettiler, 482 yılında ise, Avarayr savaşının geçtiğı yere yakın bir yerde, Nersehat denilen yerde Sasanilere ikinci bir darbe daha indirdiler.⁹⁷ Sonunda 485 yılında Sasanilerle, dinî bağımsızlıklarını kabul eden bir anlaşma (Nuarsak) imzaladılar. Buna göre, Ermeniler ve diğer Kafkas halkları, İran’ın “ateş ibadeti”ne girmek mecburiyetinde olmayacaklardı.⁹⁸ Yani Ermeniler, kendi tabirleriyle, “*muharebeyi kaybettiler, ama savaşı kazandılar.*”⁹⁹

89 Hewsens Elr: 32.

90 Christensen 1936: 283.

91 Langlois 1869: 298; Thomson 1982: 171-172; Thomson 1991: 116; Hewsens 2001: 87 (Ğazar ise büyük soylu ailelerden olanları 276, diğerlerini ise 760 olarak veriyor. Ama toplam sayı değişmiyor).

92 Langlois 1869: 298. Sayılar hakkında ayrıca bk. <http://www.armenianhistory.info/christianity.htm>

93 Hewsens 2001: 87.

94 Ter-Mkrtyçyan 1979: 54-55.

95 Bu dönemde Doğudaki Sasani-Kionit mücadelesi hakkında bk. Akbulut 1984: 84-85.

96 Hewsens 2001: 87; Küçük 2003: 155.

97 Trever 1959: 218.

98 Trever 1959: 219; Hewsens 2001: 87.

99 Avarayr savaşının cereyanı ve daha sonraki gelişmeler hakkında ayrıca bk. Trever 1959: 213-219.

Avarayr Savaşı, Ermeni edebiyatında önemli bir yer tutar; Ermeniler burada ölenleri kahramanlığın, vatanseverliğin ve yeni nesillere Hristiyanlık inancının örnekleri olarak sunarlar; Vardan ise onlar için bir “aziz”dir.¹⁰⁰ Ermeni kilise takviminde onun yıldönümü, önemli bir günün başlangıcı, Ermeniler için de millî bayramdır,¹⁰¹ o gün, “*Perhiz'den önceki son Perşembe*” olarak ölenlerin anısına saygı duyulur.¹⁰² Adına ağıtlar bile yazılmıştır.¹⁰³ Avarayr savaşı Ermeni tarih literatüründe de önemli bir yer etmiş, daha sonra gelen ve sonraki benzer hadiseleri anlatan tarihçiler, kendi kahramanları ile Vardan Mamikonyan'ı karşılaştırmışlardır. Meselâ IX.yy. Ermeni müellifi Thomas Artsruni, 450-451 isyanı ile 572 isyanını birleştirir ve bu son isyan sırasındaki baş aktör Vahan Artsruni ile Avarayr'daki Vardan Mamikonyan'ı kahramanlık açısından eşdeğerde sayar.¹⁰⁴

Sonuç olarak, IV.yy.da başlayan ve V.yy.da devam eden Hunlar'ın Kafkasya ve Anadolu maceraları, onların bölgeyi erken dönemlerde tanımalarına ve bilahare yerleşmelerinde rol oynamış; müteakip dönemlerde ise Kafkasya ve Anadolu'ya artık yerleşmek ve bir daha ayrılmamak üzere gelmişlerdir. Bu münasebetle, temas kurdukları Ermenilerle gerek siyasî, gerekse kültürel bazı ilişkileri de olmuştur. Tarihî kaynaklara yansıyan ve Ermeni literatüründe: “*Dünyada dinleri uğrunda şehit olan yegane millet*” şeklinde ifade edilen, Ermeni tarihi için de son derece önemli olan bu 451 hadisesi¹⁰⁵ vesilesiyle Hunların Ermenilere yaptıkları yardımlar, daha sonraki asırlarda da muhtelif Türk zümreleri tarafından artarak devam etmiştir. Ancak bilhassa Ermeniler tarafından hazırlanmış olan bazı web sayfalarında, kendi yazılı kaynaklarında bahsedilen bu yardımdan hiç söz edilmemesi enteresandır.

100 Hewsen EIr: 32.

101 Hewsen EIr: 32.

102 Küçük 2003: 154.

103 Mesela, Leon Alişan tarafından XIX.yy. sonlarında yazılmış olan bir Avarayr destanı hakkında bk. http://www.hyeetch.nareg.com.au/armenians/poetry_p3.html

104 Thomas Artsruni 1991: 8, 11-12

105 Bu savaş hakkında teferruatlı bilgi için ayrıca bk. S.T. Eremyan, “Narodno-osvoboditel'naya voyna Arman protiv persov v 450-451 g.”, Vestnik Drevney Istorii, 4 / 1951; K. Yuzbaşyan, Ot avarayskoy bitvi k soglaşeniyu v nuarsake, Erevan, 1989

KAYNAKLAR:

- AHMETBEYOğLU, A. 2001, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- AKBULUT, D. A. 1984, *Arap Fütühatına Kadar Maverünnehir ve Horasan'da Türkler (M.Ö.II – M.S.VII.yy.)*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Basılmamış Doktora Tezi).
- ASMUSSEN, J. P. 1983, "Christians in Iran", *The Cambridge History of Iran. Vol.3(2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Edited by Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge, s. 924-948.
- ARTAMONOV, M.İ. 1962, *İstoriya Hazar, İzdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitaja*, Leningrad.
- BAİS, M. 2001, *Albania Caucasica. Ethnos, storia, territorio attraverso le fonti greche, latine e armene*, Mimesis / Simory.
- BAŞTAV, Ş. 1987, "Attila ve Hunlar", *Tarihte Türk Devletleri*, I, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s. 37-54.
- _____, 1998, *Büyük Hun Kağanı Attila*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- CHRİSTENSEN, A. 1936, *L'Iran sous les Sassanides*, Levin & Munksgaard. Ejnar Munksgaard, Copenhagen.
- FRYE, R. N. 1983, "The Political History of Iran under the Sasanians", *The Cambridge History of Iran. Vol.3(1). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Edited by Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge.
- GARSOİAN, N. G. 1989, *The Epic Histories attributed to P'awstos Buzand (Buzandaran Patmut'iwnk')*, Translation and Commentary, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- GROSBY, S. 1997, "Borders, Territory and Nationality in the Ancient Near East and Armenia", *JESHO*, 40 / 1, s. 129.
- HARMATTA, J. 1998, "The Wall of Alexander the Great and the *Limes Sasanicus*", *Bulletin of the Asia Institute. Studies in Honour of Vladimir A. Livshits*, New Series / Volume 10 (1996), s.79-84.
- HEWSEN, R. 1992, *The Geography of Ananias of Şirak (Aşxarhac'oyc')*. The Long and Short Recensions. Introduction, Translation and Commentary, Dr. Ludwig Reichert Verlag, Wiesbaden.

- _____, 2001, *Armenia. A Historical Atlas*, Christopher C. Salvatico, Cartographer-in-Chief, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- _____, “Avarayr”, *EnIr* (s. 32) (<http://www.iranica.com>).
- HÜBSCHMANN, H. 1969, *Die altarmenischen Ortsnamen mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens*, Amsterdam, Oriental Press.
- LANG, D.M., 1983, “Iran, Armenia and Georgia”, *The Cambridge History of Iran. Vol.3(I). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods*, Edited by Ehsan Yarshater, Cambridge University Press, Cambridge.
- LANGLOIS, V. 1869, *Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie*, C.II, Paris.
- MAENCHEN-Helfen O., 1973, *The World of the Huns. Studies in their History and Culture*, London.
- NÉMETH, Gy., 1982, *Attila ve Hunları*, Tercüme eden: Şerif Baştav, Ankara Üniversitesi DTCE, Ankara.
- OSTROGORSKY, G. 1981, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- PİGULEVSKAYA, N. V. v.d. 1958, *İstoriya İrana s drevneyşih vremen do kontsa XVIII veka*, İzdatel'stvo Leningradskogo Universiteta.
- SİNOR, D. 1990, “The Hun Period”, *The Cambridge History of Early Inner Asia*, Ed. D. Sinor, Cambridge Univ. Press, s. 177-205.
- TER-Mkrıçyan L. X.,1979, *Armyanskie İstoçniki o Sredney Azii V-VII vv.*, Moskva.
- TEZCAN, M. 2003, “The Ethnonym Apar in the Turkish Inscriptions of the VIII.Century and Armenian Manuscripts”, *Webfestschrift Marshak Ērān ud Anērān, Studies presented to Boris Ilich Marshak on the Occasion of His 70th Birthday* Electronic Version, M. Compareti, P.Raffetta, G.Scarcia – Editors (October 2003)(http://www.transoxiana.com.ar/Eran/Articles/Tezcan_Apar.pdf)
- THOMAS, Artsruni 1991, *History of the House of Artsrunik'*. A Facsimile Reproduction with an Introduction by R.W. Thomson, Caravan Boks, Delmar, New York.
- THOMSON, E. A. 1996, *The Huns. Revised and with an Afterword by Peter Heather*, Blackwell Publishers.

- THOMSON, R. W. 1982, *Elishē. History of Vardan and the Armenian War*. Translated and Commentary by, Harward Univ. Press, 1982.
- _____, 1991, *The History of Łazar P'arpec'i*, Translated by, Georgia.
- _____, – Howard-Johnston J. 1999, I, II, *The Armenian History Attributed to Sebēos*, Translated with notes, by..., Historical Commentary by..., James Howard-Johnston, Assistance from Tim Greenwood. Part I. Translation and notes; Part II. Historical Commentary, Liverpool University Press, Liverpool.
- TREVER, K. V. 1954, “Kuşanı, Xioniti i Eftaliti po Armyanskim İstoçnikam IV-VII vv.”, *SA*, XXI, s. 131-147.
- _____, 1959, Oçerki po İstorii i Kul'ture Kavkazskoy Albanii IV v. do n.é. - VII v. n.é., AN CCCR, İzd-vo AN SSSR, Moskva-Leningrad.
- YUZBASHIAN, K., 2002-2003, “The Armenian War of 450-451: Some Interpretations”, *Journal of Armenian Studies*, vol.VII/1, (Fall-Winter), s. 66-74.
- ZEKIYAN, B. L. 1997, “Quelques observations critiques sur le ‘Corpus Elisaeum’”, R. F. Taft (Ed.), *The Armenian Christian Tradition. Scholarly Symposium in Honor of the Visit to the Pontifical Oriental Institute*, Rome of His Holiness Karekin I Supreme Patriarch and Catholicos of All Armenians December 12, 1996, *Orientalia Christiana Analecta* 254, Pontificio Istituto Orientale, Roma, s. 71-123.

Web sayfaları:

- <http://www.commercemarketplace.com/home/yuzbashian21.htm>
- <http://www.armenia.h1.ru/history/06.htm>
- <http://www.stsvartanants.org/VtHist%5CVartanWar.html>
- <http://www.vehi.net/istoriya/armenia/egishe/EGISHE.html>
- http://www.transoxiana.com.ar/Eran/Articles/Tezcan_Apar.pdf
- <http://www.iranica.com> (R. Hewsen, “Avarayr” maddesi, s. 32).